DOI No: <http://dx.doi.org/10.29228/Joh37843>

Makale Türü: Araştırma makalesi
Geliş Tarihi: 27.09.2019
Kabul Tarihi: 24.02.2020
Online Yayın: 29.02.2020

Article Type: Research article
Submitted: 27.09.2019
Accepted: 24.02.2020
Published Online: 29.02.2020

Atıf Bilgisi / Reference Information

Erdoğan, A. (2020). Türkistan'da Pamuk Üretiminde Yaşanan Gelişmelerin Dış Basına Yansımaları (1860- 1915). *Journal of History School*, 44,18-40.

TÜRKİSTAN'DA PAMUK ÜRETİMİNDE YAŞANAN GELİŞMELERİN DIŞ BASINA YANSIMALARI (1860- 1915)

Aysel ERDOĞAN¹

Öz

Rusya, XIX. yüzyılın başlarından itibaren Türkistan'ı askeri ve politik hedefleri doğrultusunda başta İngiltere olmak üzere dış devletlere karşı bir silah olarak kullanmıştır. Bölgenin stratejik önemi ve siyasi istikrarsızlığı, Rusya'nın bölgede aktif bir politika uygulamasında etkili olmuştur. Rusya, bu süreçte bölgeyi tamamıyla kontrolü altına almak ve sömürgeleştirmek doğrultusunda bir politika uygulamıştır. Türkistan'da üretilen pamuk ise Rus sömürgeciliğinin önemli bir parçasını oluşturmuştur. Amerikan pamuğuna olan bağıllığından kurtulmak isteyen Rusya için Türkistan'daki pamuk önem kazanmıştır. Özellikle 1860'lı yıllardan itibaren Türkistan'daki pamuk üretimini arttırmak doğrultusunda bir politika uygulayan Rusya, Türkistan'daki ekilebilir alanların tamamının pamuk üretimine ayrılmasını istemiştir. Türkistan'ın tahıl ihtiyacının Rusya'dan karşılanması sağlanarak ekili pamuk arazileri arttırılmış, Amerika'dan getirilen tohum ile pamuk üretimi gerçekleştirilirken yerli pamuk çeşitleri de azalmıştır. Rusya'nın pamuk üretimini arttırmak adına sulama sistemini geliştirerek sulanabilen arazi miktarını arttırmak yerine ekilebilir tüm araziye pamuk üretimine ayırmak doğrultusunda uyguladığı politikası, Türkistan'ın kendine yetebilen bir bölge olma özelliğini kaybetmesine yol açmıştır. Çalışmamızda, Türkistan'da Rus sömürgeciliğinin bir parçası olarak pamuk üretiminde yaşanan gelişmeler ve bu gelişmelerin Türkistan halkına olan yansımaları ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türkistan, Rusya, Sömürge, Pamuk.

¹Dr. Öğr. Üys.Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, ayselerdogan@osmaniye.edu.tr, Orcid: 0000-0003-0319-1976

Reflections to the External Press of the Developments of Cotton Production in Turkestan (1860-1915)

Abstract

Russia used Turkestan as a weapon against foreign states, especially Britain, in line with his military and political objectives. The strategic importance and political instability of the region have influenced Russia's active policy implementation in the region. In this process, Russia has implemented a policy to completely control and colonize the region. Cotton produced in Turkestan was an important part of Russian colonialism. For Russia, who wants to get rid of her devotion to American cotton, cotton in Turkestan has gained importance. Russia, which has implemented a policy to increase cotton production in Turkestan since the 1860s, has demanded that all arable areas in Turkestan be devoted to cotton production. By supplying Turkestan's grain needs from Russia, the cultivated cotton lands were increased and cotton production was realized with seed brought from the USA while domestic cotton varieties decreased. Instead of increasing the amount of irrigable land by improving the irrigation system in order to increase cotton production, Russia's policy to allocate all arable land to cotton production which has caused Turkestan to lose its self-sufficient area. In our study, developments in cotton production as a part of Russian colonialism in Turkestan and their reflections on Turkestan people were discussed.

Keywords: Turkestan, Russia, Colonial, Cotton.

GİRİŞ

Batı Türkistan, 3.973.800 kilometrekarelik bir alanı sınırları içerisine almakta olup coğrafi ve ekonomik açıdan Hindistan, Pakistan, Afganistan, İran, Kafkasya, İdil Ural bölgesi, Sibirya, Moğolistan, Çin ve Doğu Türkistan gibi Asya ve Doğu Avrupa bölgelerine yakından bağlı, tarım için elverişli bir bölgedir (Hayit, 1978). XIX. Yüzyılın sonlarında diğer güçlerin denizaşırı bölgelerde sömürgeler aradıkları dönemde Rusya, güneyde Sibirya’dan doğuda Hazar Denizinden Afganistan, İran ve Hindistan sınırlarına doğru ilerlemiştir. Çok sayıda Müslüman nüfusu hâkimiyeti altına alan Rusya; 1914 yılına gelindiğinde Türkistan’da Ural, Turgay, Akmolinsk, Semipalatinsk olmak üzere dört bozkır vilayetini, Rusya Avrupası’nın güneyi ve Türkistan Valiliği (Siriderya, Fergana, Semerkant, Hazar Ötesi ve Semireçe vilayetleri)’ni kontrolü altına almıştır. 1850’li yıllara kadar Rus yetkililer Türkistan’ın stratejik önemi üzerinde durmamışlardır. Rusya, XVIII. yüzyılın başlarından itibaren Kazak bozkırlarını (1730-1850) kontrol altına alarak sınır güvenliğini ve Doğu pazarlarına erişimi sağlamayı amaçlamıştır. Uzun bir dönem kervanlar aracılığı ile ham yün, pamuk,

kilim, değerli taşlar ve sanat eşyaları karşılığında Rus tekstil ürünleri, metal ürünleri ve şekeri Rusya'dan Türkistan'a gönderilmiştir. 1838 yılına kadar Türkistan ve Rusya arasında hızla büyüyen bu ticaret, İngiltere ile yaşanan rekabet dolayısıyla kısa süreliğine düşüş yaşamıştır. Ancak 1851'den 1861 yılına kadar Türkistan ile Rusya'nın ticareti yaklaşık üç katına yükselmiştir. (MacKenzie, 1974; Taşağıl, 1912). XIX. yüzyılda Rusya ve Hokand arasında ticari ilişkiler oldukça artmıştır. Öyle ki 1758'den 1853 yılına kadar Hokand ve Rusya arasındaki ihracat ve ithalat on katına çıkmış olup bu ticarete pamuk, büyük önem taşımıştır. Rus tüketicilerin Türkistan'dan bulabildikleri ham pamuğa olan talepleri artmıştır (Levi, 2007).

Çarlık döneminin sonlarına doğru Türkistan'ın önemi konusunda Rusya'nın düşüncelerinde değişiklikler meydana gelmiştir. Başlangıçta İngiltere ile diplomatik ve askeri rekabet için üs olarak görülen Türkistan, bu dönemde Rusya tarafından hammadde kaynağı, üreticiler için pazar alanı ve fakir köylüler için arazi olarak görülmeye başlanmıştır (MacKenzie, 1974). Bu dönemde sanayiciler Türkistan'daki ham malzemeye ilgi duymaya başlamışlardır. Önemli tekstil üreticisi A. Shipov, pamuk endüstrisinin Rus ekonomisi açısından önemine dikkat çekmiş, Türkistan'ın ham malzeme açısından zengin olduğunu belirtmiştir. O, bu sanayi kolunun yeni merkezin şekillenmesi açısından oldukça önem taşıdığını, ancak bu şekilde içinde bulundukları sıkıntılı durumdan çıkılabileceğini belirtmiştir. Buna örnek olarak İngiltere'yi gösteren Shipov, İngiltere'nin Amerikan desteğinden bağımsız hale gelmek için Hindistan ve Avustralya'dan pamuk elde ettiğini, Rusya'nın da üretim kapasitesini arttırmak için Türkistan'daki pamuk üretimini geliştirmesi gerektiği belirtmiştir. Kırım savaşıdan önce de Rusya'da bazı ticari ve endüstriyel firmalar kurulmuş, bunlar komşu Asya ülkeleriyle olan ticaretle ilgilenmişler, Rus hükümeti bu tarz girişimleri desteklemişse de bu durum Kırım savaşıdan sonra oldukça hız kazanmıştır (Khalfin, 1964).

Rusya'nın Kırım savaşında uğramış olduğu yenilgi, Türkistan'ın maddi ve stratejik değerini arttırmıştır (MacKenzie, 1974). Kırım savaşıdan sonra 1850 yılının sonlarında Türkistan'da üstünlük sağlayan Rusların buradaki faaliyetleri hız kazanmıştır. Rusya, Kırım savaşında uğradığı yenilgiden sonra Türkistan ve Kafkasya'da geniş ölçekli bir yayılma politikası sürdürmüştür (Tealakh, 1991). Batıda Siriderya'ya doğru ilerleyen Rusya, doğuda Vernyi (1854) kalesini inşa etmiş ve Hokand'a doğru ilerlemiştir. Bu tarihten sonra Rusya yaklaşık yarım yüzyıl Türkistan bölgesini İngiliz Hindistanı'nı tehdit amaçlı kullanmıştır. (MacKenzie, 1974). Türkistan'ın pamuk açısından en zengin bölgesi olan Fergana Vadisinin yer aldığı Hokand'ın ele geçirilmesi (Thrasher, 2010) Rusya'nın bölgedeki pamuk üretimini de kontrolü altına almasını sağlamıştır.

Türkistan’da Pamuk Üretiminde Yaşanan Gelişmelerin Dış Basına Yansımaları
(1860- 1915)

Türkistan bu dönemde Rusya için pamuk üreticisi olarak da önem kazanmaya başlamıştır.

Türkistan’ın şehirlerinde yetiştirilen pamuk, XIX. yüzyılda bölgeyi ziyaret eden seyyahların da dikkatini çekmiştir. 1820’li yıllarda Buhara’yı ziyaret eden Fraser, Buhara’nın temel ürünleri arasında ilk sırayı pamuğa ayırmıştır (Fraser, 1825: 96). Seyyah Khanikoff, Buhara’da en çok yetiştirilen tarım ürünlerini sayarken pamuğa dikkat çekmiştir. (Khanikoff, 1845). Bir başka seyyah Meyendorff, Buhara’daki asıl işin pamuk üretimi olduğunu ve bu işin daha çok fakir köylüler tarafından gerçekleştirildiğini söylemiştir (Meyendorff, 1840). Burnes, Buhara’nın pamuk bakımından oldukça zengin olduğunu, Buhara’da pamuğun, hem ham şekli hem de işlenmiş şekliyle ihraç edildiğini belirtmiştir (Burnes, 1834). Schuyler, pamuk ve ipeğin Hokand Hanlığı’nın esas iki ürünü ve aynı zamanda ihraç maddeleri olduğunu belirtmiştir. Seyyah, Hokand’ın tarımsal açıdan oldukça elverişli olduğunu, sulama sisteminin geliştirilmesiyle ekilebilir alanların artırılabilceğini ifade etmiştir (Schuyler, 1876). Görüldüğü üzere Türkistan’da yetiştirilen pamuk XIX. yüzyılın başlarından itibaren bölgeyi ziyaret eden yerli ve yabancı seyyahların dikkatini çekmekle birlikte pamuğun Rusya açısından önem kazanması XIX. yüzyılın ikinci yarısında gerçekleşmiştir.

XIX. yüzyılın sonlarından itibaren Türkistan’ın ekonomisinde yaşanan gelişmeler Rusya’nın sömürge planları doğrultusunda gerçekleşmiştir. Ancak Türkistan coğrafyasından kaynaklanan zorluklar ve deve kervanları ile yapılan ticaret, demiryolları inşa edilinceye kadar Türkistan’da ekonomik dönüşümü imkânsız hale getirmiştir. Türkistan, yabancılar tarafından, keşfedilmemiş kaynaklarla kaplı, doğanın kuşatmış olduğu bir coğrafya olarak tasvir edilmiştir. Rus hâkimiyetinden sonra Türkistan ekonomisindeki en büyük değişimlerden birisi pamuk üretiminde gerçekleşmiştir. Rus sömürge sisteminin bir parçası olarak Türkistan’daki Rus yönetimi bölgenin doğal zenginliklerine büyük önem vermiştir. (Brower, 2009).

XIX. Yüzyılın İkinci Yarısına Kadar Türkistan’da Pamuk Üretimi

Pamuk yetiştiriciliğinin Türkistan’da başlaması erken dönemlere dayanmakta olup pamuğun Amu Derya ve Siriderya vadisine İran’dan geldiği bilinmektedir. VII. yüzyılda Çinli tüccarların yerli halkın pamuklu giyisiler giydiğinden söz ettiği belirtilirken IX. ve X. yüzyıllarda bozkır göçebeleri ile temas eden Araplarda pamuk ve yün yetiştiriciliğinin olduğu ve pamuğun işlendiği ifade edilmiştir. Ancak göçebe topluluklar, Türkistan ve Slavlar

arasındaki ticari ilişkileri engellemiştir. Hint ve Mısır pamuğu güneye doğru pazarda tekelleşirken deniz rotasının gelişmesi, Türkistan pamuğunun doğu pazarlarına girmesini engellemiştir. Dolayısıyla üretim yerel gereksinimlerin karşılanmasıyla sınırlı olmuş, XVIII. yüzyıla kadar yakın komşuları ile ticari ilişkiler oldukça düşük kalırken Rusya ile belirli bir seviyede devam etmiştir (Whitman, 1956).

Türkistan'da başlıca pamuk ekim alanları Fergana, Siriderya, Semerkant ve Trans Hazar bölgesidir. Rusya'nın pamuk üretimi konusundaki etkisi de daha çok bu bölgelerde yoğunlaşmıştır. (Whitman 1956). Türkistan'ın iyi sulanabilen bölgelerinde, özellikle Fergana vadisinde pamuk üretimi büyük önem taşımıştır (Bichsel, 2009). Fergana vadisi Türkistan'ın en önemli tarım merkezi olup (Yazıcı, 1995) bölgedeki küçük, aile büyüklüğündeki çiftlik evleri birinci pamuk üretim merkezi olmuştur. Pamuk ve tahıl üretimi karşılıklı olarak etkileşim içerisinde olmuş, nüfusu tahrip eden ve tahıl fiyatlarını arttıran kıtlık dönemlerinde üretimde değişimler yaşanmıştır. Bu dönemde Fergana'da pamuk işletme yöntemleri oldukça ilkel olup ağır işçilik gerektirmiştir. İşgücü ihtiyacı eğimli toprağın teraslanma gerekliliğinden dolayı en çok Fergana'da olmuştur. Hive, Buhara, Semerkand gibi daha düzlük alanlarda bu zorluk yaşanmamıştır. Çiftçilik, dönmeyen, ancak yalnızca toprağı yumuşatan eski bir yerli aletle yapılmış, pamuk bitkisi derinliğe ihtiyaç duyduğundan, bir pulluklama ardından ise çapa ve sulama gerekli olmuştur. Ham pamuğun zahmetli bir şekilde elle çıkartılmasından sonra etkisiz bir makine yardımıyla basitçe temizlendiği belirtilmiştir. Türkistan'ın işgalinden sonra Rusya'nın bölgedeki incelemeleri, pamuk yetiştirme ve işleme sisteminin ciddi bir emek gerektirdiğini ortaya çıkarmıştır. Bu araştırmaya göre; tek bir desjatin²'in ekimi, 25 günlük hayvan emeği, 12 günlük yetişkin emeği ve 30 günlük çocuk emeği tüketmektedir. Bu nedenle tek bir desjatininden pamuk hasat elde etmek için iki ila üç ay gereklidir. (Whitman, 1956). İlkel yöntemlerle gerçekleştirilen bu sistem pamuk ekim alanlarının ve üretiminin sınırlı kalmasına yol açmıştır.

Rus hâkimiyeti öncesinde ve süresince tipik yerli üretim sınırlı ekipmanlar ve el emeği ile gerçekleştirilmiştir. Pamuk üretilen yerlerde hayvancılık sınırlı kalmıştır. Bu geri kalmış ve yetersiz teknoloji, Türkistan'da pamuk üretim maliyetini arttırmıştır. Ayrıca pamuğun kalitesinin düşük olması sebebiyle göçebe engeli değiştiğinde dahi pamuğun Rus pazarlarındaki etkisi sınırlı olmuştur. 1850 yılında Rusya'nın Türkistan'dan ithalatı yalnızca 52,000 pud³ olup bu miktar Rusya'nın yıllık toplam ithalatının %5'inden daha azdır. Bu düşük

² 1 desjatin: 1,0925 hektar.

³ 1 pud: 16.8 gram.

Türkistan’da Pamuk Üretiminde Yaşanan Gelişmelerin Dış Basına Yansımaları
(1860- 1915)

oranların en önemli sebebi yerel pazarlama yöntemleri ve ulaşım olanaklarındaki kısıtlamalar olmuştur. Türkistan pamuğu yerli komisyoncular tarafından üreticilerden alınarak şehir pazarlarında ya da gezginler tarafından uzak mesafelerde satılmıştır. Alım satımda kullanılan ilkel yöntemler ve köylünün piyasa konusundaki bilgi yetersizliği, Türkistan halkının aleyhine olmuştur. (Whitman, 1956). Bu durum ileride Rusya tarafından kullanılarak Rusya’nın Türkistan’dan ucuza pamuk elde etmesini sağlayacaktır.

Türkistan pamuğu konusunda yaşanan gelişmeler, Türkistan’ın ithalat ve ihracatında da değişiklikler meydana getirmiştir. XIX. yüzyılın başlarında Türkistan Rusya’ya makul miktarda dokuma ve iplik gönderirken 1820’den itibaren kademeli bir şekilde Türkistan’dan Rusya’ya gönderilen ham pamuk miktarında dikkat çeken bir artış yaşandığı görülmüştür. Rus tekstil endüstrisi için Türkistan büyük önem kazanmaya başlamıştır. Diğer yandan Hokand Hanlığı’nın ortadan kaldırılıp Fergana’nın ele geçirilmesine kadar Rusya’nın bu bölgedeki üretiminin sınırlı olduğu belirtilmiştir. (Dempsey, 2010).

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Türkistan’daki pamuk ekim alanlarında genişleme görülmüştür. Bu durumda devletin ekonomi politikasının bir parçası olarak almış olduğu tedbirler, az gelişmiş tarım ekonomisinin kapitalizmle olan karşılaşması gibi çeşitli sebepler etkili olmuştur (Whitman 1956:). XIX. yüzyılın ortalarında Rusya ve Türkistan Hanlıkları arasındaki en önemli ekonomik bağlantı, pamuk ithalatı olmuştur. 1850 yılına kadar büyük bir gelişme gösteren Rus tekstil endüstrisi için kendi üretimleri olan iplik oldukça önem taşımıştır. İplik üretimi ise ham pamuk ithalatına bağlı olduğundan Türkistan, Rus pazarları için büyük önem taşımaktadır. Bu dönemde Rusya’nın toplam ithalatının %31’i Türkistan Hanlıklarından elde ettiği ham pamuk ithalatına dayanmıştır. Rus tekstil endüstrisi ham pamuk ithalatının yanı sıra pamuklu ürün ihracatında da büyük gelişme göstermiştir. (Becker, 2005). 1850’li yıllardan itibaren Rusya’da iplik üretimine dayalı bir tekstil endüstrisi oluşmaya başlamıştır. 1861 Amerikan sivil savaşının pamuk fiyatlarında meydana getirdiği artış Türkistan pamuğunun öneminin artmasına yol açmıştır. Rus sanayicileri, Türkistan’ın Fergana vadisinden çıkartılan pamuğun arttırılması ve dışarıya çıkışının sınırlandırılması hususunda Rusya Hükümetinin düzenleme yapmasını istemişlerdir. 1860’lardan itibaren Türkistan Hanlıklarından Rusya’ya yapılan pamuk ihracatında önemli bir artış yaşanmıştır. Öyle ki Rusya, 1860 senesinde toplam pamuklu ürün üretiminin %53’nü Türkistan Hanlıklarından ihraç etmiştir (Thrasher, 2010). 1864 senesine gelindiğinde Rusya’nın toplam pamuklu ürün ihracatının %85’i Türkistan’a ihraç edilmeye başlanmıştır (Becker, 2005).

General Kaufman, Türkistan Genel Valiliğine yükseldiği dönemde; Fergana, Semerkant, Siriderya ve Trans Hazar'dan oluşan Türkistan sömürge alanının Rus emperyalizmi için pamuk üreticisi haline gelmesini sağlayacak düzenlemeler gerçekleştirmiştir. Rusya'nın tekstil endüstrisi açısından Türkistan tarımında gerçekleştireceği reformlar büyük önem taşımıştır. Köylüler tarafından ilkel araçlarla gerçekleştirilen pamuk yetiştiriciliği, pamuğun işlenme şekli itibari ile taşıdığı zorluklardan dolayı sınırlı kalmıştır. Diğer yandan Türkistan pamuğu için güçlü bir ihracat pazarının gelişmesini engelleyen pazarlama yöntemleri ve ulaştırma altyapısı problemleri de pamuk üretimini sınırlandırmıştır. Pamuk alım satım işlerinin belirli bir planlama dışında gerçekleştirilmesi örgütsüz bir ticarete yol açmıştır. Michael Thurman'ın pamuk satıcılarının ürünün ağırlığını arttırmak için çeşitli hilelere başvurduklarını alıcıların da daha ucuza alabilmek için hesaplamalarda indirim yaptıklarını söylediği belirtilmiştir. Bütün bunlar pamuğun kalitesini düşürürken diğer yandan pamuğun nakli konusunda uygulanan taşıma yöntemleri pamuğun fiyatını da arttırmıştır. Türkistan pamuğunun büyük bir kısmı deve kervanları ile taşınırken bir kervanın Taşkent'ten Orenburg'daki demiryolu bağlantısına ulaşmasının yaklaşık beş ile altı ay sürdüğü belirtilmiştir. Bu taşıma esnasında ayrıca pamukta paketlemenin de etkisi ile çeşitli bozulmaların olabileceği söylenmiştir. (Dempsey, 2010)

Türkistan'da pamuk üretimi konusunda yaşanan sıkıntıların giderilmesi amacıyla Von Kaufman tarafından birtakım girişimler gerçekleştirilmiştir. Bu konudaki ilk adım, 1870'de von Kaufman'ın ABD'ye pamuk tarımı konusunda uzmanlar gönderdiği ve denemek için bazı yeni pamuk iplikleri getirdiği dönemde atılmıştır. Uzmanların çalışmaları sonucunda Taşkent'te ve "İmparatorluk sömürgesi" olarak bilinen Trans Hazar bölgesindeki Merv'de deney amaçlı bir çiftlik oluşturulmuştur. 1884 yılında yaklaşık 800 dönümlük bir arazide pamuğun ücretsiz nasıl yetiştirileceği hakkında tohum ve bilgi dağıtmaya başlamıştır. Pamuk üretimi konusunda daha fazla teşvik sağlamak için, tam olarak istenilen çeşitte pamuk yetiştiren köylülere vergi indirimleri verilmiştir. Türkistan'daki ipliğin tanıtılması ve yayılmasının yanı sıra Kaufman yönetimi Türkistan'da arazi kullanımı konusunda da değişiklikler gerçekleştirmiştir. Hindistan'da İngilizler tarafından uygulanan sistemin bir benzeri olarak 1873 yılında Türkistan'daki tüm araziler hükümdarlık mülkü olarak ilan edilmiş, büyük mülkteki kiracılara miras yoluyla mülkiyet devretme hakkının yanı sıra sürekli kullanım hakkı verilmiştir. Türkistan'daki bütün toprakların devlete devredilmesi ile birlikte yüzlerce tüccar, memur ve diğer devlet çalışanları pamuk yetiştiriciliğine yönelmişler ve Amerikan tarzında pamuk tarlaları kurmaya çalışmışlardır. "Beyaz altın" olarak adlandırılan pamuk işi ücretli işçilerin emeği ile gerçekleştirildiğinden beklenen gelişmeyi sağlamamıştır (Dempsey, 2010).

Türkistan’da Pamuk Üretiminde Yaşanan Gelişmelerin Dış Basına Yansımaları
(1860- 1915)

1870’lerde Türkistan’da pamuk ekim sistemindeki başarısızlıktan dolayı Rus tekstil üreticileri ve bankaları, bireysel köylü tarlalarındaki üretimi finanse etmeyi ve pamuğun uygun şekilde temizlenmesini ve paketlenmesini sağlamak için pamuk çırçır tesislerini kurmayı daha uygun bulmuşlardır. Bu girişimlerin artması ile yerli şirketler aracılarının rolünü üstlenmeye başlamışlardır (Dempsey, 2010). Times Gazetesinde 1872 yılında Türkistan’daki pamuk ekim alanlarının Rus İmparatorluğu’nun kontrolü altına alındığı, Rusya’nın bu bölgedeki ticareti kendisinin yönettiği belirtilmiştir (The Times, 28 Jan 1873). Rusya’nın Türkistan ile olan ticaretinde yerli tekstil endüstrisinin yanı sıra dış pazardaki ham pamuk ihtiyacı etkili olmuştur. Bu ihtiyaç, pamuk fiyatının beş kattan fazla artmasına yol açan Amerikan sivil savaşından (1861-65) sonra çok daha fazla artmış, Rusya bu ihtiyacını karşılamının yollarını aramıştır. Bu konuda Türkistan büyük önem taşımış olup pamuk ithalatı 1860’tan 1864’e neredeyse üç katına yükselmiştir. Rusya, böylece bölgenin doğrudan kontrol edilmesinin ekonomik değerini kavramıştır. Nihayetinde Rus politikacılar, bölgenin ilhak edilmesinin giderek sayıları artan topraksız ya da fakir Rus köylüleri için yerleşim alanı sağlayacağını savunmaya başlamışlardır (Anderson, 1997). 1873’te Türkistan’daki pamuk üretimi 6 milyon tona 1876’da ise 7,5 milyon tona yükselmiştir (Hayit, 1978). Rus endüstrisini kurtaran Türkistan’ın pamuk üretimi bir yandan iki katına çıkarken diğer yandan da Rusya’nın bölgeye egemen olma arzusunu arttırmıştır (Tealakh, 1991). Nitekim özellikle 1860’lı yıllardan sonra Rusya’nın Türkistan’a yönelik işgal faaliyetlerinin yoğunlaştığı görülmektedir.

1866 yılında Taşkent’in Rusya tarafından ilhak edilmesi; Rusya’nın Türkistan Hanlıkları ve Çin Türkistanı ile olan ticaretini geliştirirken potansiyel açıdan ham pamuk ve ipek kaynağı olan Buhara’ya yaklaşmasını sağlamıştır. 1860’lı yıllarda dünyadaki pamuk fiyatlarının yükselmesi, Rusya için Türkistan pamuğunun önem kazanmasına yol açmıştır 1873 yılında Hive’nin Rusya’nın hamiliğine girmesi 1876 yılında Hokand’ın işgali Rusya’yı Buhara ve Hindistan’a daha çok yakınlaştırmıştır. Türkistan’ın en zengin kesimlerinden birisi olan Fergana bölgesi kontrol altına alınmıştır (MacKenzie, 1974). Bölgede kendisi için pamuk üretimine başlayan Rusya için 1871 yılında pamuk ihtiyacının beşte biri Türkistan tarafından sağlanmıştır. Bu nedenle Rusya Türkistan ve Rusya arasındaki ulaşımı geliştirme ihtiyacı duymuştur (British Documents on Foreign Affairs, 1985). Ticarete ulaşımından kaynaklanan zorluklar ve askeri olarak bölgeye sevkıyat yapma konusundaki sıkıntılar XIX. yüzyılın sonlarında Rusya tarafından Türkistan’da demiryolu inşa etme fikrini yeniden açığa çıkarmıştır.

1860'lardan itibaren pamuk kıtlığının yaşandığı dönemde, Türkistan sömürgeciliğinde yeni bir hareket olarak demiryolları ortaya çıkmıştır. Kaufman, Türkistan ile olan ticareti canlandırmak için 1870'lerde Taşkent-Orenburg hattının inşasını önermiş ve rotayı haritalamak için çeşitli araştırmalar yapmış ancak proje için tahsis edilen fonları alamamıştır. Türkistan'da ilk demiryolu hattı bunun yerine 1879'da Hazar Denizi'ndeki Krasnovodsk'tan, Kızıl Arvat'taki bir karakola kadar, Türkmenlere karşı gerçekleştirilen askeri bir sefere yardım amaçlı inşa edilmiş, 1888 yılında Semerkant'a kadar genişletilmiştir. Bu demiryolu hattının ekonomik açıdan büyük katkılar sağladığı görülmüş, Genel Vali Rozenbach hattın Taşkent'e uzatılması için girişimlerde bulunmuştur. Bu hattın tamamlanmasıyla, savaş bakanı N.A. Kuropatkin, 1898'de Taşkent-Orenburg hattının açılması için görüşmeler gerçekleştirmiş, ekonomik ve askeri gerekliliği öne sürülen bu proje 1900 yılında onaylanmış, 1906 yılında ise tamamlanmıştır. Bu demiryolu hattı yalnızca bölge ekonomisine değil kültürel ve politik hayata da etki ederek Türkistan'ın ekonomisinde önemli değişiklikler meydana getirmiştir. Amerikan pamuk iplikçiliğinin tanıtılması ve serbestçe dağıtılması, ayrıca onu yetiştirenlere vergi konusunda sağlanan kolaylıklar, yerel pamuk çeşitlerinin hızla terk edilmesine yol açmıştır. 1884'te yalnızca üç yüz desjatinlik kısım Amerikan pamuğuna ayrılmış iken 1889'da yaklaşık elli bin desjatinlik kısım Amerikan pamuğu için ayrılmıştır. XX. yüzyılın başında ise Türkistan guberniyasında Amerikan pamuğu dışında bir arazi bulmak imkânsız hale gelmiştir (Dempsey, 2010). Hokand Hanlığı topraklarında özel bir alanda yetiştirilen pamuk üretimi için XIX. yüzyılda çiftçiler, Amerika'dan getirilen tohum ile üretim yapmaya başlamışlardır (Dubovitskii- Bababekov, 1984).

Türkistan'da Ruslar tarafından inşa edilen demiryolları, Türkistan'ın ekonomisi ve sanayisi üzerinde önemli etkiler meydana getirmiştir. Bölge ekonomisini dönüştüren demiryolları, özellikle Türkistan'ın pamuk üretiminde önemli değişiklikleri beraberinde getirmiştir (Yaroshevski, 1987). Türkistan'da demiryollarının inşa edilmesinden sonra bölge, dünyanın önde gelen pamuk üretim alanlarından biri haline gelmiştir. Türkistan vahalarının Moskova ve St. Petersburg'daki tekstil fabrikalarına demiryolu taşımacılığı ile bağlanması Türkistan'da pamuk yetiştiriciliği üzerinde önemli etkiler meydana getirmiştir (Taaffe, 1962). Demiryolu, Türkistan'daki pamuk ekonomisinde yaşanan gelişmeler üzerinde önemli bir etki meydana getirmiştir. Türkistan'da üretilen yeni Amerikan ipliğinin başarılı ve hızlı bir şekilde dağıtılması Trans-Hazar demiryolu ile birlikte gerçekleşmiştir (Dempsey, 2010). Rus buğdayının Trans-Hazar demiryolu ile Türkistan'a gönderilmesi Türkistan'ın güneyinde buğday fiyatlarının düşmesine yol açarken bu durum yerel nüfusu pamuğa ekilen alanları genişletmeye zorlamıştır (Matley, 1994). Bununla birlikte Türkistan'da pamuk

Türkistan’da Pamuk Üretiminde Yaşanan Gelişmelerin Dış Basına Yansımaları
(1860- 1915)

üretimindeki artış yalnızca demiryollarının inşası ve Amerikan tohumunun çoğalmasına bağlanmamalıdır. 1880’lerden itibaren yabancı pamuk vergi tarifelerinde istikrarlı bir artış başlamıştır. Bu durum Rusya’nın Türkistan’dan daha fazla pamuk elde etmesini teşvik etmiştir. 1880’lerden itibaren pamuk üretimindeki artış, Rus Hükümetini olumlu etkilemiştir. 1890 yılında Taşkent’te gerçekleştirilen gösteriye katılan Maliye Bakanı I.A. Vyshnegradskii’nin Türkistan’ı “Rus Çarı’nın tacındaki mücevher” olarak nitelendirdiği belirtilmiştir (Dempsey, 2010)

General Annenkoff’un Trans-Hazar Demiryolunun Semerkant’a uzatılmasının ardından dikkatini Türkistan’daki tarım ve ticarete yönelttiği, Türkistan pamuğunun kısa sürede Avrupa pazarlarında Amerikan pamuğu ile rekabet edebileceğini söylediği belirtilmiştir. Amerika’nın gerek tohum gerekse makineli üretim yöntemleri ile gelişmiş ancak pahalı olduğu, Türkistan’da ise pamuk üretiminin insan gücüne dayanmasının bazı olumsuz sonuçları olmakla birlikte ucuz olduğu ifade edilmiştir. Taşkent, Hokand, Andican, Margilan, Namangan, Türkistan’ın pamuk üretiminde elverişli bölgeleri arasında sayılmıştır. Buhara, Hive, Türkistan, Trans Hazar ve Kafkasya’dan gönderilen pamukların farklı özelliklere sahip olmakla birlikte Hindistan pamuğu ile benzerlik gösterdiğine dikkat çekilmiştir (The Charlotte Observer, 15 April 1900; The Anniston Star, 3 May 1900). The New York Times gazetesinde Türkistan pamuğunun yaşanan gelişmelere rağmen Batı Avrupa pazarında Mısır pamuğu ile rekabet konusunda yetersiz kalabileceğinin söylendiği belirtilmiştir (The New York Times, 10 May 1896).

Rusların ve yabancıların Türkistan’da toprak sahip olmalarını yasaklayan 1886 kanununun yürürlüğe girmesiyle, Rus girişimcileri sadece büyük yerel firmalar aracılığıyla kredi vermeye başlamışlardır. Zira sadece bu yerel firmalar yükümlülüklerini yerine getirmeyen köylünün toprağına el koyabilmiştir. Bu sistemde hem iş gücü hem de üretim için nakit ihtiyacı artan köylülerin bu ihtiyacına Rus banka ve üreticileri nispeten düşük faiz oranları sunmuşlarsa da bu kredilerin şirket ve köylüler aracılığı ile ulaşması faiz oranını arttırmıştır (Dempsey, 2010). Çiftçinin kaynak ve ulaşım sıkıntıları göz önüne alındığında bu sistemin, nakit paraya ihtiyaç duyan çiftçinin çaresiz bırakılarak Rus temsilciler tarafından kendisine verilen teklifi kabul etmek zorunda kalmasını sağladığı anlaşılmaktadır. Bu durum köylünün borçlanması ve ileride toprağını kaybetmesine yol açacaktır. Bu dönemde Türkistan’da İngiltere ile devam eden rekabet Rusya’nın Türkistan ticaretini kısmen de olsa sınırlandırmıştır.

1881 yılında Göktepe'nin ele geçirilmesi Rusya'yı İran sınırına yaklaştırmış 1884 yılında Merv'in ilhak edilmesi, Afganistan'ı savunmasız bir konuma sokmuş ve İngiltere'de ciddi bir endişe uyandırmıştır. Merv, Rusya'nın Türkistan hanlıkları ve İran ile olan ticareti, Türkistan ve Trans Hazar kuvvetleri arasında bağlantı sağlaması bakımından büyük önem taşımıştır. İngiltere, Rusya'nın bu ilerleyişine stratejik demiryolları inşa ederek karşılık vermiştir. Rusya ise askeri birliklerin güneye ilerleyişini sürdürmüştür. Pendjeh'deki bir Rus-Afgan çatışması (29 Mart 1885) İngiltere ve Rusya arasında neredeyse bir savaşın başlamasına yol açacak hale gelmiştir. Ancak Rusya geri çekilmiş ve stratejik Zulfikar Geçidini sınır kabul etmiştir. 1885 antlaşması ile birlikte bölgede uzun süredir devam eden İngiliz-Rus rekabeti sona ermiştir (MacKenzie, 1974:). Bu rekabetin sona ermesi ile birlikte Rusya'nın Türkistan'daki varlığı yeni bir boyut kazanmıştır. Rusya, bundan sonra Türkistan bölgesinde askeri ve politik hedeflerinden çok ekonomik hedefler doğrultusunda hareket etmeye başlamıştır. Rusya'nın bölgedeki ekonomik varlığı ile gelişme ve değişme gösteren ürünlerin başında ise pamuk gelmiştir.

Rusya Tarafından Türkistan'da Pamuk Ekim Alanlarının Genişletilmesi

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Türkistan, Rusya için askeri ve siyasi açıdan olduğu kadar ekonomik açıdan da önem kazanmaya başlamıştır. İngiltere ile bölgede uzun süren rekabetin son bulmasının ardından Türkistan'da hâkimiyetini sağlamlaştıran Rusya, büyük bir sömürge hareketine girişmiştir. Bu sömürge hareketinin en önemli unsurlarından birisini Türkistan pamuğu oluşturmuştur. Türkistan'daki ekilebilir arazinin tamamının pamuk üretimine ayrılmasını isteyen Rusya'nın bu doğrultuda uyguladığı politika, Türkistan halkını politik açıdan olduğu kadar ekonomik açıdan da kendisine bağımlı kılmasını sağlamıştır.

Rusya'nın Türkistan'da pamuk üretimi konusunda uyguladığı politikası, Fergana vadisindeki toprak sahiplerini oldukça etkilemiştir. Fergana vadisindeki çiftlik sahiplerinin toprağı kullanım hakkı, Rusya tarafından sınırlandırılmıştır. Bu topraklardaki pamuk üretiminin önemini bilen Rus yetkililer, arazi kullanımı ile ilgili düzenlemeler gerçekleştirmişlerdir. 1882 yılında Senatör F.K. Giers başkanlığında bir komisyon, Türkistan bölgesindeki arazi sahiplerinin haklarını kesin ve net bir şekilde belirlemek amacıyla toplanmıştır. Bu komisyon, bir çeşit sömürge geliri olarak Türkistan'ın sulanabilen arazilerini işlemek isteyen Rus toprak sahiplerinin hırslarını sınırlamıştır. Bu komisyon aynı zamanda sulanabilen geniş arazilerde Kazak köylerinin yapılmasına da karşı durmuştur. Küçük alanlarda en yüksek verimlilikle ürün almayı amaçlayan, sulanabilen tarım

Türkistan’da Pamuk Üretiminde Yaşanan Gelişmelerin Dış Basına Yansımaları
(1860- 1915)

arazilerinin korunmasını isteyen Giers sayesinde 1886 yılında yerli halk topraklarında yeniden söz sahibi olmuştur (Abdullaev- Khotamov- Kenensariyev, 1984). Burada Rusya’nın asıl amacı, ilkel yöntemlerle gerçekleştirilen tarım topraklarında pamuk üretiminin yerliler tarafından sürdürülmesini sağlamaktır. Nitekim ileride Rusya bu toprakları kendi topraklarında Türkistan yerlilerini işçi haline getirecektir.

1871 yılında Avrupa Rusyası’ndaki Türkistan pamuğunun toplam miktarı 23,000,000 kg iken bu miktar 1881 yılında 45,000,000’e 1891 yılında ise 93,000,000’e yükselmiştir. Bu miktarın Amerika’daki 2, 814,000,000 kg pamukla mukayese edildiğinde önemsiz görünmekle birlikte Türkistan pamuğundaki hızlı artış göz önüne alındığında, Türkistan pamuğunun ileride Amerika pamuğu ile yalnızca Rus pazarlarında değil Batı Avrupa pazarlarında da rekabet edebileceği belirtilmiştir. Türkistan pamuğundaki dikkat çeken bir diğer noktanın düşük maliyetli üretim olduğu, toprağın ve iklimin pamuk üretimi için oldukça elverişli olduğu belirtilmiştir (Edgefield Advertiser, 23 Mart 1893). Daha önce de ifade edildiği üzere Türkistan’da Ruslar tarafından inşa edilen demiryolları ile pamuk ekili arazinin genişlemesi, Türkistan’dan pamuk ihracatı, yurt dışından pamuk ithalatı, Türkistan, Moskova ve dünya pazarlarında pamuk fiyatı, 1880- 1915 aralığındaki endüstriyel girişimler arasında önemli bağlantılar bulunmaktadır (Matley, 1994). XIX. yüzyılın sonlarında Türkistan’da pamuk üretiminde önemli değişimler gerçekleşmiştir. Özellikle 1880’li yıllardan itibaren Hazar denizinden Batı Türkistan’a uzanan Trans-Hazar demiryolu ile birlikte pamuk üretimindeki artış hız kazanmıştır. Demiryolu sayesinde Hazar ve Volga nehri aracılığı ile Avrupa Rusyası’na pamuğun hızlı ve toplu bir şekilde nakledilme imkânı elde edilmiştir. 1890’dan 1910 yılına kadar geçen sürede pamuk hasatı yaklaşık on kat artmıştır. Bu dönemde Türkistan’da ekilebilir arazinin yaklaşık beşte biri pamuk üretimine ayrılmış olup bu alanın yarısı yazların sıcak geçtiği ve sulama açısından daha uygun olan Fergana bölgesinde yer almıştır (Brower, 2009). Sulama daha çok Siriderya kanalıyla sağlanmakta olup bölge özellikle; pamuk, pirinç, meyve ve ham ipek üretimi bakımından öne çıkmıştır (Yazıcı, 1995).

Türkistan’daki Rus sömürgeciliğinin bir parçası haline gelen pamuk üretiminde Rus yetkililer ekilebilir arazinin tek bir ürüne ayrılması doğrultusunda bir politika uygulamışlardır. Bu politikada yerli halk, kırsal işçi sınıfı haline gelmiştir. Tarım yapılan alanlarda pamuk dışındaki ürünlerin azalması halkın kendi kendine yetebilir olmasını engellemiştir. Pamuğun aktif bir Pazar sağlaması topraksız işçi sınıfının artmasını sağlarken ekili pamuk arazilerinin genişlemesini

sağlamıştır. 1900'lü yılların başında Fergana'da ekili arazinin üçte biri pamuk üretimine ayrılmıştır (Brower, 2009). Rus hükümeti özellikle çok pahalı ithal edilen yabancı pamuğundan kurtulmak için Türkistan pamuğunun yetiştirilmesine önem vermiştir. (Hayit, 2004). Rusya'da Türkistan'daki pamuğun işletilmesi konusunda çeşitli devlet politikaları geliştirilmiş olup ithal pamuk, pamuk yetiştiricileri için vergi ayrıcalıkları ve bölgeden gelen pamuk sevkiyatlarında düşük navlun oranları bunlardan bazılarıdır. Trans- Hazar Demiryolunun Türkistan'a ulaşmasından önce dahi Rus hükümeti Türkistan köylülerini, sulanan tarlalarında tahıl ekinlerini pamukla değiştirmeye teşvik etmiştir. 1893'te, buğdayın Avrupa Rusyası'ndan Hazar Denizi ve Hazar-Demiryolları üzerinden Semerkand'a gönderilmesinde düşük bir navlun oranı belirlenmiştir (Taaffe, 1962; Pierce, 1960). Böylelikle Türkistan halkının buğday ihtiyacını ucuza temin etmesi sağlanarak Rusya için pamuk üretimi teşvik edilmiştir.

Rusya'nın Türkistan'dan pamuk ithalatı 1886 yılında 300,000,000 kg dır. 1877'den 1884'e kadar Türkistan'dan Rusya'ya uzanan Orenburg demiryolu aracılığı ile 184,000, 000 kg. pamuk gönderilmiştir. Rusya'nın Fergana bölgesini ilhak etmesinden önce Fergana'nın Rusya'ya 12,000,000 kg. pamuk ihraç ederken Rus işgalinden sonra bu miktarın 4,000,000'e düştüğü belirtilmiştir. Bu dönemde Türkistan pamuğunun düşük kalitede olduğu, iyi temizlenmediği ve düzgün paketlenmediği ifade edilmiştir. Amerikan pamuk tohumunun Türkistan'da ilk olarak 1866 senesinde denendiği ve başarılı sonuç elde edildiği, Amerikan tohumunun Türkistan iklimi ile uyum sağladığı belirtilmiştir. Ancak bu dönemde Türkistan'dan Moskova'ya pamuğun develerle gönderilmesi yaklaşık dört ay sürmekte olup bu durum pamuk üretimini sınırlandırmıştır. Rus Hâkimiyetinden sonra Türkistan'ın Buhara, Hive, Merv gibi bölgelerinde pamuk üretimi hız kazanmaya başlamıştır. Türkistan şehirlerinde pamuğun kalitesi ve özellikleri farklılık göstermekte olup Buhara'da pamuk lifleri saf beyaz ve yumuşak oluşu ile Hive'de ise daha uzun oluşu ile dikkat çektiği belirtilmiştir (Memphis Daily Appeal), 19 May 1886). Türkistan'da pamuk üretiminde hızlı bir artışın yaşandığı, Amerikan pamuğunun bölgeye 1880'li yıllardan itibaren tanıtıldığı, ilk olarak 1884 yılında yetiştirildiği, kısa sürede Rus pazarlarında çok rağbet gördüğü belirtilmiştir. Yaklaşık 2,7 dönümlük arazinin işlenmesi için 120 kişilik işgücünün gerektiği, bölgedeki üretimin makinelerle gerçekleştirilmesi durumunda üretimin maliyetinin azaltılıp kalitenin arttırılabileceği ifade edilmiştir (The Record- Union (Sacramento, California), 20 Nov, 1891; The Standard, 29 Sep 1891). Rus işgalinden önce Fergana'da buğday, arpa, darı, pirinç, yonca gibi ürünler yetiştiriliyorken Rus işgali altında tarlaların büyük bir

Türkistan'da Pamuk Üretiminde Yaşanan Gelişmelerin Dış Basına Yansımaları
(1860- 1915)

kısmı pamuk ekimine ayrılmıştır. 1885- 1916 yılları arasında Fergana'daki pamuk ekim alanında ciddi bir artış yaşanmıştır (Bichsel, 2009).

Rusya'dan Türkistan'a buğday ve arpa ithalatı 1892'den 1907'ye kadar %802 artmıştır. Rusya, pamuğu ucuza elde etmek için gıda maddelerinin fiyatını yükseltmiştir. Örneğin 1885- 1903 yılları arasında Fergana'da buğday 6, 60 rubleden 11 rubleye, pirinç 4, 69 dan 21, 40 rubleye yükselmiştir. Bu durum Fergana'da hayat pahalılığının artmasına yol açarken bu yükseliş işçi ücretlerine yansımamıştır. Rusya, Türkistan pamuğunun dışarıya çıkmasına engel olmuştur (Togan, 1981). Türkistan'da pamuk arazilerinin kullanımı konusunda 1886 yılında yeni bir düzenleme yapılmıştır. Arazi mülkiyeti ile ilgili daha resmi bir bildiri olan "Türkistan Bölgesi İdaresi Statüsü" olarak adlandırılan düzenleme ile Türkistan'da özel mülk alma ve satma hakkı tanınmakla birlikte Rus ve diğer yabancıların buradan toprak alması yasaklanmıştır. (Dempsey, 2010).

1890'lardan sonra Çarlık liderleri, Türkistan'ın ekonomik önemi üzerinde durmuşlardır. Öyle ki Maliye Bakanı I. A. Vyshnegradsky tarafından Türkistan "Rus Çarının tacındaki mücevher" olarak nitelendirilmiştir. Bölge, Rus İmparatorluğu'na ayrılmaz bir şekilde bağlanmış bir koloni, Rus malları için doğal bir Pazar ve potansiyel bir yerleşim alanı olarak görülmeye başlanmıştır. Türkistan Demiryolu, Rusya'nın bu düşüncesini pekiştirmiştir. 1880 yılında Türkmenlere karşı gerçekleştirilen sefer sırasında Rus kuvvetlerine yardım amaçlı inşa edilen demiryolu, Rusya'nın Türkistan'daki ekonomik ve stratejik konumunu büyük ölçüde değiştirmiştir. Skobelev'in ve diğer generallerin şüphelerine rağmen, Savaş Bakanlığı demiryolunu Semerkand ve Taşkent'te doğru sürdürmüştür. Demiryolu eskiden bir çölle bölünmüş olan Rusya Türkistanı'nı birleştirmiş, Buhara'yı Rusya'ya bağımlı hale getirmiştir. Türkistan'ın ticaretini ve pamuk üretimini etkileyen Demiryolu, Rus ürünlerini Türkistan pazarlarına ve Türkistan'ın hammaddesini Rus fabrikalarına ulaştırmıştır (MacKenzie, 1974:).

Türkistan'da ipek üretimi de pamuk ile benzer şekilde gelişme göstermiştir. İpekböceklerinin bilimsel olarak çoğaltılması Kaufman tarafından başlatılmış ve Vali von Rosenbach tarafından daha da geliştirilmiştir. 1890'da Rus sanayisinin ihtiyaç duyduğu ham ipeğin büyük bir kısmı Türkistan'dan sağlanmıştır. Bölge, Rusya'ya çok önemli hammaddeler gönderirken Rusya'nın endüstriyel ürünlerini tüketmiştir (MacKenzie, 1974). Türkistan'daki hammaddenin Rusya'ya taşınması Türkistan'da üretiminden çok daha maliyetli ve yorucu olmuştur. Valikhanov, 32.150 ton pamuk ihracatının taşınması için 100.000'in üzerinde deveye ihtiyaç duyulduğunu belirtmiştir. Yine bu develerin

Buhara'dan Orenburg'a yaklaşık iki buçuk ay süresince yaptıkları yolculuk sırasındaki yiyecek ve içecek ihtiyaçları, Orenburg'a giden yolun güvenli tek yol oluşu ve mevsim şartlarından dolayı dönemsel olarak kullanılamaz oluşu, demiryolu olmadan büyük miktardaki pamuğun taşınması için tek seçeneğin deve olması gibi zorluklar bu ulaşımı daha çok zorlaştırmıştır (Valikhanov, 1865).

1894 yılında Türkistan'daki pamuk üretiminde hızlı bir yükseliş yaşanmakla birlikte Türkistan pamuğu, Amerikan pamuğundan dolayı tehdit altına girmiştir (The Philadelphia Inquirer, 25 Nov 1894). 1894 yılında Türkistan'da pamuk üreticilerinin Amerikan pamuğunun düşük fiyatı karşısında zarar ettikleri belirtilmiştir (The Tennessean, 25 Nov. 1894; The Times, 25 Nov. 1894). Ermolov ve Vyshnegradsky gibi Rus yetkililerin, Türkistan'ın bir pamuk üreticisi ve yerleşim alanı olarak geleceğinin sulama sistemine bağlı olduğunu söyledikleri belirtilmiştir. Maliye bakanlığı 209.750 desiatin alanın sulanmasını planlamış ancak 1905 yılına kadar yalnızca 12, 000 desiatinlik alan sulanabilmiştir. 1885 ve 1905 yılları arasında St. Petersburg, Türkistan'ın potansiyelini geliştirmeye çalışmış ancak hem devlet hem de özel sermaye kaynakları yetersiz kalmıştır (MacKenzie, 1974).

1905 yılında tamamlanan Orenburg-Taşkent Demiryolu, Türkistan'ın Rusya ile olan bağlantılarını güçlendirmiştir. Orenburg-Taşkent hattı ile Rusya ve Türkistan arasında daha ekonomik ve daha hızlı ulaşımın sağlanması amaçlanmıştır. Bu demiryolu Rusya'nın bölge üzerindeki kontrolünü arttırırken Türkistan pamuğunun daha hızlı bir şekilde Rus tekstil fabrikalarına ulaşmasını sağlamıştır. Demiryolu ayrıca Rus tahıllarının Türkistan'a ithalatını kolaylaştırmış ve sonuç olarak pamuk yetiştiriciliği için daha fazla toprak sağlamıştır. (Matley, 1994). Orenburg-Taşkent Demiryolu yolu, Fergana'da Rus özel sermayesini çeken bir pamuk artışına neden olmuştur. Türkistan'da Rus malları için yeni pazarlar yaratacağı düşüncesiyle Lesseps tarafından incelenen bu demiryolu, Rusya Savaş Bakanlığı tarafından stratejik amaçlarla inşa edilmiştir. 1908'de demiryolu aracılığı ile Rusya'ya 14.500.000 ruble değerinde, Türkistan'a ise 11.800.000 ruble değerinde mal taşınmıştır. Türkistan, imparatorluğun başlıca ham pamuk ve ipek kaynağı haline gelmiştir. Türkistan'daki pamuk ekim alanları 1901 bunalımına kadar hızla genişlemiştir. Tarım Bakanı A.S. Ermolov'un Türkistan'ın sonunda Rusya'yı Amerikan pamuğundan bağımsız hale getirmesini umduğu belirtilmiştir. Nitekim 1905'te Türkistan Rusya'nın pamuk ihtiyacının üçte birini karşılar hale gelmiştir (MacKenzie, 1974). 1880-1900 yılları arasında Türkistan'da pamuk ekilen toplam alanda istikrarlı bir yükseliş yaşanmıştır (Matley, 1994). 1896-98 yıllarında Hive'den Rusya'ya ortalama 252.000 pud pamuk ihraç edilirken bu rakam 1907-1908 yıllarında 700.000 pud olmuştur. Boyunduruk altına girdikten

Türkistan’da Pamuk Üretiminde Yaşanan Gelişmelerin Dış Basına Yansımaları
(1860- 1915)

sonra yalnızca gümüş para bastırabilen Hive’nin bu hakkı da 1893 yılında Rus Maliye Bakanlığı tarafından elinden alınmış ve gümüş para bastırılması yasaklanırken, parasının değeri düşürülmüş, Hive, mallarını ucuza satmak zorunda kalmıştır (Hayit, 1995).

1907- 1908 yıllarında Kuba, Şehri Khan, Asake gibi Fergana vilayetlerinde köylülerin kendi topraklarında esir hale geldikleri belirtilmiştir. Togan, bu durumun pamuk ziraati için kredi alan köylünün faizini ödeyemeyip daha fazla borca girip neticede toprağına el konulmasından kaynaklandığını belirtmiştir. Yazar, buradaki ziraatın sulama usulü ile yapılmasından dolayı yeni toprak sahibinin toprağı kendisinin işletemeyip eski sahibine belirli bir ücretle işlettiğini, bu ücret ile geçimini sağlayamayan eski toprak sahiplerinin ise başka yerlerde ücretli işçi olarak çalışmasına, bu durumun işgücünün ucuzlamasına ve Türkistan köylülerinin Moskova dokuma fabrikalarının esiri haline gelmelerine yol açtığını ifade etmiştir. Bu durum Türkistan halkı arasında sınıf farklılıkları meydana getirmiştir. Türkistan’ın kendi pamuğunun Moskova’da işlenip misli fiyatlarla geri satılması ise yoksulluğu artırmıştır (Togan, 1981). Rusya, Türkistan’dan ipek ve pamuk ithal ederken Türkistan’a kıyafet ve pamuklu kumaş göndermiştir (Schuyler, 1876). Schuyler, Taşkent pazarlarındaki bütün tezgâhların pamuklu kumaşlarla dolu olduğunu, bunlar arasında Rus dokuması pamuklu kumaşların ağırlıkta olduğunu belirtmiştir. (Schuyler, 2007). Türkistan’dan ucuza aldığı pamuğu işleyerek yine Türkistan’a satma suretiyle bu işten karlı çıkan Rusya olmuştur. Böylece Türkistan, Rusya için hem hammadde kaynağı hem de Pazar olarak önem kazanmıştır.

Rusya, 1908’de Türkistan’dan 10.500.000 pud, 1912’de 14.000.000 pud, 1916’da 24.000.000 pud pamuk elde edebilmiştir (Togan, 1981). 1910’da ham pamuk, Türkistan’ın birincil ürünlerinin toplam değerinin yarısından fazlasını temsil etmiştir. 1900-1911 yılları arasında Hive ve Buhara da dâhil olmak üzere Türkistan’daki pamuk üretimi üç kattan fazla artış göstermiştir. Yeni bir sulama sistemi olmamasına rağmen pamuk ekimi 1907-1916 yılları arasında iki kattan fazla artmıştır. 1909’dan sonra, Türkistan ve Kafkasya’dan gelen pamuk, Rusya’nın gereksinimlerinin yaklaşık yarısını karşılarken 1914-15 yıllarında %70’ini karşılamıştır (MacKenzie, 1974).

Türkistan, XX. yüzyılın başlarında Rus Hükümeti tarafından büyük bir pamuk çiftliği olarak görülmüştür. Hükümet, pamuk üretimini arttırmak için pamuk ithalatında yüksek vergiler alınırken ve yerli üreticilere vergi ayrıcalıkları sağlamıştır. Pamuk ve ipek üretiminin en üst seviyeye çıkarılması durumunda Fergana ve Türkistan’ın Rusya’nın ekonomik amaçlarını gerçekleştirebileceği

belirtilmiştir. Rusya'nın Türkistan'da pamuk üretimi üzerinde yoğunlaşması gerektiğini savunan Tarım Bakanı A. V. Krivoshein'in Türkistan'ın ekonomik açıdan makul ve uygun bir bölge olduğu, Türkistan buğdayının Rusya ve Sibirya buğdayıyla Türkistan pamuğunun da Amerikan pamuğu ile kolaylıkla rekabet edebileceğini savunduğu belirtilmiştir. Pamuk için ücretsiz sulanan toprak tedarikinin sağlanması buğdayın ise Rusya'dan ithal edilmesi savunulmuştur. Bu politika doğrultusunda Türkistan, Rusya'nın tahıl ithalatına daha da bağımlı hale gelmiştir (MacKenzie, 1974).

Türkistan'da pamuk üretimini arttırmak konusunda kararlı olan Rus yönetimi, 1900 yılında, pamuk ekili alanın, pamuğun sulama ihtiyacına ve daha karlı olmasına rağmen tahıl toprağı ile aynı oranda vergilendirileceğini öngören bir kararname çıkarmıştır. Daha fazla çiftçinin pamuk ekmeye başlaması bölgedeki diğer çiftçilerin tahıl satışından daha fazla kar elde etmesini sağlamıştır. Tüm bölgenin pamuk ekimine ayrılması konusunda teşvik eden Rus hükümeti, pamuk için ekilebilir alanı artırmak için sulama ağlarını genişletmeye çalışmak yerine, daha ucuz bir yol olarak Türkistan halkının daha uygun şartlarda Rusya'dan tahıl ihraç etmesini sağlamıştır (Pierce, 1960). Togan, Rusya'nın bu politikasını "Rusya'nın Türkistan'daki iktisadi siyasetinde en tehlikeli nokta bu ülkenin sulanması işini, ancak Rusya'dan Rus göçmenleri göndermek imkânlarıyla bağlayıp kendisinin pamuk ihtiyaçlarını mevcut sulanmış bölgelerden temin etmek; Türkistan'dan gıdalı hububatı büsbütün çıkarıp, bunu Rus Avrupasından getirmek ve böylelikle Türkistan ahalisini Rusya'ya tamamıyla esir halinde bırakmak hakkındaki kararları idi..." şeklinde belirtmiştir. Ruslar, Türkistan tarlalarını tamamıyla pamuğa ayırıp Amerikan pamuğuna olan ihtiyaçtan tamamen kurtulmak istemişlerdir (Togan, 1981).

Türkistan'da pamuk üretiminin borçlanma sistemi aracılığıyla genişlemesi, I. Dünya Savaşı arifesinde ciddi bir kriz yaşaması ile sonuçlanmıştır. Bu durum büyük ölçüde, Çarlık hükümetinin yeni sulama projeleri yoluyla ekilebilir alanın yeterince genişletilememesinden kaynaklanmıştır. Yaşanan krizde ayrıca yerel çiftçiler arasında artan yoksulluk, arazi tükenmesi ve artan tahıl fiyatları etkili olmuştur. Borçlanma sorunu özellikle pamuk yetiştirme alanlarında belirgin bir şekilde artmıştır. Pierce'e göre, "Kasım 1912'de 156.700.000 ruble olan Türk kırsal kesiminin toplam borcundan, 80.000.000 ruble Fergana sakinleri tarafından ödenmiştir. Bu durum Türkistan yönetimi tarafından köylüye düşük fazi oranları ile kredi sağlanabilmesi için yeni kredi girişimlerine yol açmıştır. (Pierce, 1960).

Rusya hükümetinin, bölgeyi Sibirya eyaletlerinin beslediği dev bir pamuk çiftliğine dönüştürme isteğinin 1912'de Tarım Bakanı A.V. Krivoşeyin'in sözleri

Türkistan'da Pamuk Üretiminde Yaşanan Gelişmelerin Dış Basına Yansımaları
(1860- 1915)

ile açıkça anlaşıldığı belirtilmiştir. Krivoşeyin'in pamuk tarlalarının sulanan arazilere ekilen tahıl ürünlerinin miktarının daha da azaltılmasıyla arttırılabileceğini ve Türkistan pamuğunun her bir parçasının Amerikan pamuğu için rekabet anlamına geldiğini, ekili araziye pamuk yetiştiriciliğine uygun hale getirmenin gerekli olduğunu söylediği belirtilmiştir. Bu politika aynı zamanda Türkistan'daki pamuk yetiştirme bölgelerinin Batı Rusya'dan gelen tahıllara giderek daha fazla bağımlı hale gelmesine de yol açmıştır(Dempsey, 2010). Türkistan'da demiryolu hattı boyunca uzanan geleneksel zanaat endüstrilerinde yaşanan değişiklik Rus ekonomisinin önceliklerini yansıtmaktadır. 1913 itibariyle, pamuk çırcılığı, Türkistan'ın sanayi üretiminin yüzde seksen beşini temsil etmiştir. Bunların büyük bir kısmı Rus şirketleri tarafından kontrol edilmiştir. Bu çırcı makinaları Türkistan'daki Rus sömürge otoritelerinin izin verdiği endüstriyel gelişmenin sınırını oluşturacaktır(Dempsey, 2010; Foreign Office, 1889, No.114). 1913 yılında Türkistan'da 2.7888.400 hektarlık ekilmiş arazinin 424.000 hektarlık kısmı pamuk üretimine ayrılmıştır (Hayit, 1978).

Rusya'nın Türkistan'ın kendine yetebilecek hububatı üretmeden ve bölgedeki sulama sistemini geliştirmeden pamuk konusunda uyguladığı politika, Türkistan halkı için büyük sıkıntılar yaratmıştır. Amerika'da pamuk üretiminin düşük olduğu dönemde Türkistan pamuğunun fiyatının artması köylünün sadece pamuk ekme işine yönelmesine yol açmıştır. Bu durum Amerika'da pamuk üretiminin arttığı dönemde Türkistan pamuğunun değerinin düşmesine, köylünün ihtiyacı olan hububatı yüksek fiyatla Rusya'dan alması ise iflas etmesine yol açmıştır. Yine hububat konusunda Türkistan'ın Rusya'ya bağımlı olması 1917-1918 yıllarındaki kıtlığa yol açmıştır. 1916 yılında Türkistan'da pamuk yetiştirilen arazi yaklaşık 742.000 hektar genişliğindedir. Rusya Hükümetinin Türkistan tarlalarını sadece pamuk ekimine ayırma konusunda uyguladığı siyaset, herhangi bir durumda Rusya'dan hububat getirilememesi halinde halkı açlığa mahkûm etmiştir. Nitekim 1917 Rusya inkılabı sırasında İç Rusya'dan hububatın getirilememesi ve aynı yıl Türkistan'da yaşanan kuraklık, halkın kıtlık çekmesine yol açmış, Türkistan'da yaklaşık iki milyon yerlinin açlıktan hayatını kaybettiği belirtilmiştir (Hayit, 1978; Togan, 1981).

Türkistan'da pamuğa tahsis edilen ekili alan, 1885'te yaklaşık 45.000 hektardan 1915'te 591.000 hektara yükselmiştir. Sulanan pamuk toprağının genişlemesine, Avrupa Rusyası'na ihraç edilen pamuk ipliği hacminde daha da hızlı bir yüzde artış eşlik etmiştir. 1888'de Türkistan, Rusya'ya 16.000 ton pamuk gönderirken ve 1912'ye gelindiğinde bu oran 247.000 tonun üzerine çıkmıştır. 1909-13 yılları arasında Türkistan'ın pamuk üretimi yıllık ortalama 600.000 ton

iken bu miktar 1959 yılına kadar 4, 681,000 tona yükselmiştir. Türkistan bölgesi Sovyetler Birliği'ndeki toplam pamuk hasadı üretiminin yaklaşık yüzde 90'ını sağlamıştır. (Taaffe, 1962; Pierce, 1960). Böylece Türkistan bu dönemde de Sovyetler Birliği'nin önde gelen pamuk üretim merkezlerinden biri olma özelliğini sürdürmüştür (Russian Information and Review, November 24, 1923).

SONUÇ

1885'te bölgede uzun bir süredir devam eden İngiliz-Rus rekabetinin de son bulması ile Rusya, Türkistan'da askeri bir güçten ziyade emperyalist bir güç olarak ön plana çıkmıştır. Bölgenin sahip olduğu ekonomik potansiyeli ve özellikle pamuk üretimi konusundaki önemi Rus girişimcilerin dikkatini çekmiştir. Türkistan'ın ham pamuk ve ipek üretimi açısından sahip olduğu potansiyelin yanısıra Rus malları için uygun bir Pazar ve fakir Rus köylüleri için iyi bir yerleşim alanı olması da ön plana çıkmasında etkili olmuştur. Türkistan'ın coğrafi olarak sahip olduğu zenginliklerin farkına varan Rus devlet adamları özellikle 1850'li yıllardan itibaren bu zenginliklerden istifade etmek için Türkistan'ın işgali politikasına ağırlık vermişlerdir. Pamuk konusunda Amerika'ya bağımlılığını azaltmak daha ucuza kaliteli pamuk ve ipek elde etmek isteyen Rusya için Türkistan, bu amaçlarını gerçekleştirebileceği bir bölge olmuştur. Rus işgallerinden önce dışarıya kapalı ancak kendi kendine yetebilen bir ekonomiye sahip olan Türkistan hanlıkları, işgallerden sonra Rusya'nın uyguladığı sömürge politikası ile Rusya'ya bağımlı hale getirilmiştir. Bu politikalardan birisi olan demiryolları da bu amaç doğrultusunda kullanılmıştır. 1880'li yıllardan itibaren Ruslar tarafından bölgede inşa edilen demiryolları, Rusya'nın Türkistan'dan pamuk naklini kolaylaştırmış, maliyeti düşürmüştür. Daha önce deve kervanları ile oldukça uzun bir sürede taşınan Türkistan malları, demiryollarının inşasından sonra çok daha hızlı ve ucuz bir şekilde Rusya'ya nakledilmiştir.

Türkistan ve Rusya arasındaki ticaret görünürde iki tarafa da katkı sağlıyorsa da bu ticaret esasında Türkistan'ı Rusya'ya daha bağımlı kılmış ve Türkistan'ı yalnızca Rusya için hammadde üreten bir bölge haline getirmiştir. Rusya'nın bölgeyi kalkındırmaktan ziyade kendi ihtiyacı olan pamuk üretimini arttırmak adına tahıl üretilen alanları sınırlandırması ve pamuk ekim alanlarını kontrolü altına alması, köylüyü kendi toprağının çalışanı konumuna sokmuştur. Amerika'da pamuk fiyatlarının yükseldiği dönemde kar eden Türkistan pamuğunun değeri Amerikan pamuğunun fiyatındaki düşüşle birlikte azalmıştır. Rusya'nın uyguladığı politika sonrasında ekilebilir arazinin büyük bir kısmının pamuk üretimine ayrılması, böyle dönemlerde Türkistan'daki çiftçiyi ağır borçlar

Türkistan’da Pamuk Üretiminde Yaşanan Gelişmelerin Dış Basına Yansımaları
(1860- 1915)

altına sokmuştur. Nitekim çiftçiye yüklenen ağır yükler neticesinde çiftçinin toprağını satmak zorunda kalıp başka topraklarda işçilik yaptığı da görülmüştür. Esasında pamuk üretiminde yaşanan gelişmeler ve Rusya’nın uyguladığı politika, Rus sömürgeciliğinin boyutunun anlaşılabilmesi noktasında da büyük önem taşımaktadır. Bu politika sonucunda Rusya’nın bölgeyi işgal sürecinin başından itibaren diğer devletlere karşı işgalleri haklı göstermek amacıyla ileri sürdüğü bölgeyi geliştirme ve medenileştirme konusundaki bahanelerinin yersiz olduğu açıkça görülmüştür. Rusya, kendi kontrolüne aldığı bir halkı kendi toprağında işçi olarak kullanarak ihtiyaç duyduğu pamuğu ucuza mal etmenin yolunu bulmuştur.

KAYNAKÇA / REFERENCES

Gazeteler

Edgefield Advertiser (Edgefield, South Carolina).
Memphis Daily Appeal (Memphis Tennessee).
The Charlotte Observer (Charlotte, North Carolina).
The Philadelphia Inquirer, Philadelphia Pennsylvania).
The Record- Union (Sacramento, California).
The Tennessean (Nashville Tennessee).
The Times, (London, England).
The Times (Shreveport, Louisiana).
The Anniston Star (Anniston, Alabama).
The New York Times, (New York).
The Standard (London, England).

Araştırma ve İnceleme Eserleri

Abdullaev. R., Khotamov N. & Kenensariiev, T. (1984). Colonial rule and indigenous responses, 1860-1917. *Ferghana Valley: The Heart of Central Asia*, Ed: S. Frederick Starr, Routledge, 69-93.
Anderson, J. (1997). *The International Politics of Central Asia*. Manchester university press.

- Becker, S. (2005). *Russia's Protectorates in Central Asia – Buhara and Khiva, 1865-1924*. Taylor Francis.
- Bichsel, C. (2009). *Conflict Transformation in Central Asia: Irrigation Disputes in the Ferghana Valley*. Routledge: central asian studies series.
- Brower, D. (2009). *Turkestan and the Fate of the Russian Empire*. Taylor & Francis Group.
- Burnes, A. (1834). *Travels into Bokhara Being The Account of a Journey From India to Cabool, Tartary and Persia; Also Narrative of a Voyage on The Indus From the Sea to Lahore*, II. John Murray, Albemarle Street.
- Dempsey, T. A. (2010). *Russian Rule in Turkestan: A Comparison with British India through the Lens of World-Systems Analysis*. The Ohio State University, Master Thesis.
- Dubovitskiĭ, V. & Bababekov, K. (1984). The Rise and Fall of the Kokand Khanate. *Ferghana Valley: The Heart of Central Asia*, S. Frederick Starr (Ed.), 29-68.
- Foreign Office. (1889). *Reports on Subjects of General and Commercial Interest Persia, Rotes or The Wool Trade in Persia and Trans-Caucasia*. Miscellaneous series, No.114.
- Fraser, J. B. (1825). *Narrative of A Journey into Khorasan in the years 1821 and 1822*. Longman, Hurst, Rees, Orme, Brown and Green.
- Gillard, D. (1985). *British Documents on Foreign Affairs*. Part I, Series B, The Near and Middle East, XI, Britain, Russia in Central Asia, 1865-1878, Univesity Publications of America.
- Hayit, B. (1978). *Türk Dünyasında Rus Emperyalizminin İzleri*. No.10, Sabah gazetesi kültür yayınları.
- Hayit, B. (2004). *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi*. Türk Tarih Kurumu basımevi.
- Khalfin, N. A. (1964). *Russia's Policy in Central Asia 1857-1868*. Central Asian research centre.
- Khanikoff, N. V. (1845). *Bokhara: Its Amir and Its People*. Translated from the Russian of Khanikoff by baron Clement A. de Bode, J. Madden.
- Levi, S. C. (2007). The Ferghana Valley at the crossroads of world history: The rise of Khoqand 1709–1822. *Journal of Global History*, 2, 213-232.

Türkistan'da Pamuk Üretiminde Yaşanan Gelişmelerin Dış Basına Yansımaları
(1860- 1915)

- Matley, I. M. (1994). *Industrialization (1865-1964), Central Asia, 130 Years of Russian Dominance A Historical Overview*. Ed. Edward Allworth, Durham and London: Duke University Press.
- Meyendorff, C. (1840). *Journey of The Russian Mission from Orenburg To Bokhara*. Translated by Colonel Monteith, Madras Engineers, The Spectator Press.
- Pierce, R. A. (1960). *Russian Central Asia: 1867- 1917*. University of California Press.
- Russian Information and Review (1923). *Information Department of the Russian Trade Delegation*, 3(21).
- Schuyler, E. (1876). *Turkistan: notes of a journey in Russian Turkistan, Khokand, Buchara, and Khuldja*. Scribner, Armstrong and Co, 2.
- Schuyler, E. (2007). *Batı Türkistan, Hokand, Buhara ve Kulca Seyahat Notları*, (Çev: F. Çetin & H. Çetin). Paradigma yayıncılık.
- Taaffe, R. N. (1962). Transportation and regional specialization: The example of Soviet Central Asia. *Annals of the Association of American Geographers*, 52 (1), 80-98.
- Taşagıl, A. (2012). Türkistan, *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 41, 556- 560.
- Tealakh, G. O. (1991). *Russian advance in central asia and British response 1834-1884*. The University of Durham department of history, doctorate thesis.
- Thraser, M. J. (2010). How to Make a Colony: Reform and Resistance in Russian Turkestan, 1865-1917. *German and Russian Studies Honors Projects*. Paper 5.
- Togan, Z. V. (1981). *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*. Enderun kitabevi.
- Valikhanov, Ch. Ch. & Veniukov, M. (1865). *The Russians in Central Asia. Their Occupation of The Kirghız Steppe and The Line of The Syr-Daria: Their Political Relations with Khiva, Bokhara, And Kokan: Also Descriptions of Chinese Turkestan and Dzungaria*. Çev. J. & R. Michell, E. Stanford, 6 Charing Cross.
- Whitman, J. (1956). Turkestan cotton in Imperial Russia. *The American Slavic and East European Review*, 15 (2), 190-205.

Aysel ERDOĞAN

Yaroshevski, D. B. (1987). Russian Regionalism in Turkestan. *The Slavonic and East European Review*, 65 (1), 77-100.

Yazıcı, T. (1995). Fergana. *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 12, 375-377.